

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Շ Ե Ր Տ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Դվինում վեոթին տարիների պեղումների ընթացքում մեծ ծավալի աշխատանքներ են կատարվել քաղաքի շերտագրական պատկերը հիմնավիրելու համար: Այս նպատակով ծրագրված է եղել պեղումներ կատարել նիջնաբերդի և քաղաքային թաղամասերի տարբեր հատվածներում: Միջնաբերդի և կենտրոնական թաղամասի մ.թ.ա. I հազարամյանի սկզբի շերտագրությունը հստակ ներկայացվել է Կ.Քուչնարյովայի կողմից (*Кушнарєва К.Х.*, 1977, с. 5-39), որը շուրջ մեկ տասնամյակ պեղումներ է կատարել Դվինում և տվիլ է այդ շերտի համակողմանի հիմնավորումը: Այդ պատճառով նպատակահարմար ենք գտել քաղաքի շերտագրական պատկերը վերջին տարիների պեղումների արդյունքներով ներկայացնել՝ սկսած մ.թ.ա II դարից, երբ Դվինում կապված կրտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման հետ, առաջանում է անտին դարաշրջանի բավականին մեծ բնակավայր:

Դվին բնակավայրի անտին շերտը նկատելի է պեղվող բոլոր հատվածների ստորին մասերում: Եթե նախորդ տարիներին այդ շրջանի նյութական մշակույթի գյուտերը կոում էին սոսկ դիպվածային բնույթ, ինկ կարասային թաղումների պեղումները կապվում էին հիմնականում վաղմիջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանները բացելու հետ, ապա 1973 թ. սկսած հելլենիստական մշակույթի քննությունը ղուռնում է ավիլի նպատակասլաց, որն արտահայտվում էր բուն շերտի հպտնաբերումով, թվագրումով, սահմանները որոշիլով և նյութական արտադրության բազմաբովանդակ ուսումնասիությանը (*Кочарян Г.Г.*, 1984):

Կենտրոնական թաղամասում այդ շերտը¹⁰ առնված է եստակ ընդգծված հրկու սահմանների մեջ: Ստորինը՝ մ.թ.ա. VIII դարի հիղեհված շինությունների հորիզոնն է, իսկ վիղին սահմանը՝ IV դարի վիղջում և V դարի սկզբներին կառուցված Դվինի հոանավ բազիլիկ եկեղեցու շինարարությունից առաջացած սպիտակ ավազաքարի մնացորդների մոտ 30 սմ հաստությամբ շերտն է, որն հի տակ ամփոփել է հելլենիստական կացարանների մնացորդները (աղ. VII, 1,2): Շերտի խորությունը տարբեր կետերում տատանվում է գետնի մակերևույթից 2,5-3,5 մ միջև, հաստությունը՝ մինչև 1,0 մ է: Շերտերից դուրս են գալիս զգուլի քանակությամբ գունազարդ և խոհանոցային խեցեղեն, տարբեր կենդանիների ոսկերներ, որների առանձին եատվածներ, որոնք հատակագծային ոչ մի պատկեր չեն տալիս: Այդ թաղամասում է գտնվում անտիկ դամբանադաշտը, որը ներկայացված է զուտ կարասային թաղումներով, 1973-1980 թթ. կենտրոնական թաղա-

¹⁰ Պեղումները կատարվել են միանավ բազիլիկ եկեղեցու և VII դարի կաթողեկոսարանի միջև ընկած եստվածում, կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային և հարավարևելյան մասում:

մասում բացվել է հինգ կարասային թաղում, ոչ այնքան հարուստ նյութերով (երկու մեծ տաշտ, մեկ գնդաձև տափաշիշ, երկու փոքր կճուճ, կարմրափայլ թաս, բուն թաղման անոթները կոտրված վիճակում): Շերտում գտնված նյութերի և կարասային թաղումների քննությունը ցույց է տվել, որ դրանք վերաբերում են մ.թ.ա. II-մ.թ.- I դարերին (*Քննարկյան Գ.Գ.*, 1980, 277-285):

Միջնաբերդի զագաթի հարավային հատվածի ստորին հորիզոններում, մոտ 5,0 մ խորության վրա, բացվել են անտիկ շրջանի պատի մնացորդներ, գտնվել են խեցեղեն նյութեր. Այս հատվածում նույնպես հելլենիստական շերտը բավականին հստակ է թվագրվում, ստորին մասում ունենալով մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. պաշտամունքային, արտադրական և ընկերային շինությունների սահմանը:

Բոլորովին այլ է վերին հորիզոնի պատկերը: Որոշակի նկատելի են հիդենի հետքեր, որին անմիջապես հաջորդում են վաղմիջնադարյան կառույցները: Ենթադրվում է, Դվինի հելլենիստական բնակավայր մ.թ. 59 թվականին հիդենիվել է Կորբուլունի կողմից, Արտաշատը թողնելուց հետո (*Քալանթարյան Ա.Ա.*, 1970, էջ 10):

Այսպիսով, մ.թ.ա. VIII սկսած մինչև մ.թ. IVդ. 30-ական թվականները, երբ խոսքով Բ Կոտակ թագավորը Արտաշատից Դվին է տեղավորվում արքունիքը, ժամանակագրական տեսակետից մենք ունենք երկու մեծ ընդհատում:

Մ.թ.ա. VIII դարից մինչև մ.թ.ա. IIդ. Դվինի տարածքում ոչ մի մշակութային շերտ առայժմ չի նկատվում: Ըստ երևույթին բնակավայրը, հավանաբար ուրարտացիների կողմից ստացած ուժեղ հարվածից հետո, այլևս չի վերականգնվել: Դա դիտվում է պեղվող բոլոր հատվածներում: Այսպես, VII դարի կաթողիկոսարանից արևելք, հելլենիստական շերտի տակ անմիջապես բացվում են հեթանոսական մեհյանի մնացորդներ, որոնք հստակ թվագրվում են IX-VIII: Նույն պատկորը նկատվում է նաև միջնաբերդում: Մ.թ.ա. II դարում Դվինի տարածքում հիմնադրված բնակավայրը նույն կարգավեճակն ուներ, ինչ որ այլ բնակավայրերը, որոնք ստեղծվել էին Արտաշատի ետո միասին, վերջինիս շրջակայքում: Ըստ երևույթին նման բնակավայրերը Արտաշատին մատակարարում էին գյուղատնտեսական մթերքներ, թեև բացառված չէր, որ որոշ արտադրական միավորումները՝ ասենք խեցեղենի արտադրության առանձին արհեստանոցներ, կենտրոնացված լինեին նաև նման բնակավայրերում:

Սկսած մ.թ. I դարից մինչև IV դարը պեղվող հատվածներում մշակութային շերտերը նույնպես բացակայում են, որը խոսում է բնակավայրի ժամանակավոր լքված լինելու մասին: Քաղաքի տարածքից գտնված առաջին դարերի սակավաթիվ նյութերը պատահական են և առայժմ չեն կարող հիմք ծառայել բնակավայրի գոյության համար հիշյալ դարերում:

Դվենի միջնադարյան շերտագրական պատկերը բավականին բարդ է և խճողված: Հագարամյա գոյության շրջանում քաղաքը բազմիցս ավերվել է օտար նվաճողների կողմից և նորից վերակառուցվել: Դվենն ապրել է բնական երկու մեծ աղետ՝ 863 և 893 թվականների երկրաշարժերը, որոնք պատմիչների վկայությամբ, ահավոր ավերածության են ենթարկել քաղաքը:

Այս ամենը ստեղծել է բարդ իրավեճակ և մեծ ջանքեր է պահանջում վերականգնել տարբեր դարաշրջանների հատակագծային-կառուցողական պատկերը, տալ ենագիտական նյութի և ճարտարապետական հուշարձանների ժամանակագրական ճշգրիտ

սանդղակը: Հուշարձանի շերտագրությունը ամրոզացնելու նպատակով, ընդգրկված են մատենագրական և հարակից այլ նյութեր, որոնք մեծապես օգնում են ժամանակագրական տախտակե վերականգնմանը: Մասնավորապես կարևոր են Դվինի տարածքից գտնված սասանյան, բյուզանդական, արաբական, սելջուկյան և վոսցական արժաթե և պղնձե դրամները, որոնք վորստին հաստատում են տվյալ շերտերի թվագրությունը:

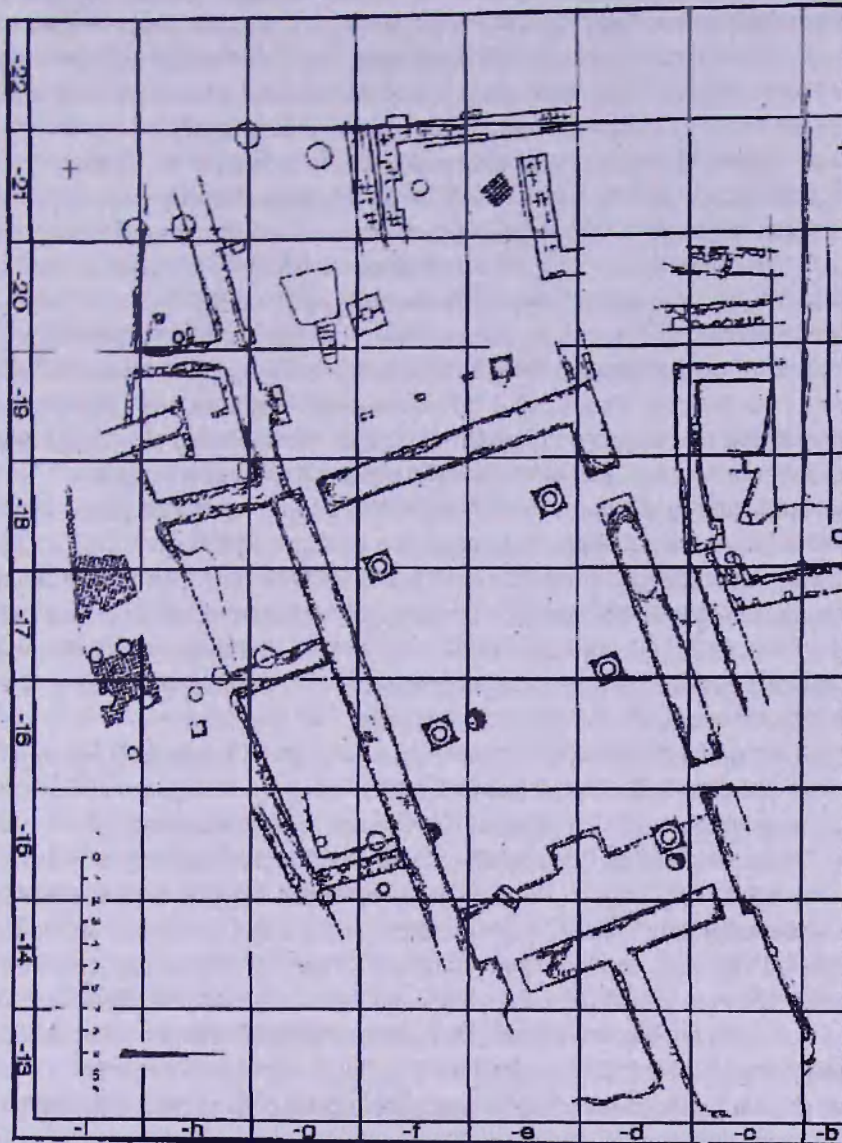
Քաղաքի միջնադարյան ամրոզ շերտը ժամանակագրական առումով դիտվում է տարբեր մասերում կատարված պեղումների արդյունքներով, այն տրոհվում է մի շարք հատվածների:

Միջնադարյան վաղ շերտեր բացվում են քաղաքի կենտրոնական թաղամասում: Այստեղ պեղումները կենտրոնացվել են կաթողիկե եկեղեցու շրջակայքում: Դրանից հարավ-արևմուտք պեղվում է կենտրոնական սյունազարդ դահլիճով պալատական մի նոր շինություն (նկ. 10, աղ. I-IV): Շերտի խորությունը տեղ-տեղ հասնում է մինչև 3,5 մ: Մոտ 2,0 հազար քառ. մ տարածքով այդ հսկայածավալ շինությունը թաղված էր մոխրի և շինարարական մնացորդների մոտ 1,0 մ խորությամբ շերտի տակ: Ավելի քան տասը տարի տևած պեղումները բացել են պալատի հիմնական մասը և տվել ժամանակագրական և շերտագրական եետաքրքիր պատկեր: Պալատի սյույնազարդ դահլիճի և սենյակների հատակին գտնված նյութերը ցույց են տալիս, որ դրանք վերաբերում են V-VI դդ.: Այդ առումով հետաքրքիր են օվալաձև և կլոր բլթակներով տաշված հաստ պատերով ապակե թասերի ռեկորները, եռաթև նետասլաքների գյուտերը, որոնք ստույգ թվագրվում են հիշյալ ժամանակահատվածով (*Տիրացյան Գ.*, 1963, էջ 109-110: 1968, էջ 287-290, *Քալանթարյան Ա.Ա.*, 1970, էջ 17-18, 26), կապտականաչավուն ջնարակով սասանյան տիպի անոթների ռեկորները, եղենազարդ գոտիներով կարասների բեկորները և այլ նյութեր: Շերտի թվագրության համար կարևոր է դահլիճի մեծ խարխսխների հարդարանքը, եզրերում՝ եռանկյունաձև ելուստներով, որոնք բնորոշ են միայն V-VI դարերին (աղ. V, 2):

Պալատը VII դ. սկզբներին ավերված է եղել, քանի որ հիղեհված շինությունը ծածկվել է 608-619 թթ. կաթողիկե եկեղեցու վերականգնման ժամանակ առաջացած տուֆի շարվածքի և եկեղեցու նախորդ շինության քանդված ռեկորների մոտ 0,5-0,7 մ եաստությամբ շերտով: Այսպիսով, պալատի տեղում դիտվում է երկու շերտագրական հորիզոններ, մեկը՝ ընդ պալատին է վորաբերում, թվագրվում է V-VI դդ. և հագեցած է մոխրի ստվար շերտով, երկրորդը՝ անմիջապես եաջորդում է դրան, առաջացել է շինարարական մնացորդներից և թվագրվում է VI դարի 70-ական թվականից մինչև VII դարի 20 -թվականները, շուրջ 50 տարի (աղ. VI, 1):

Շերտագրական այս պատկերը լրացվում և եաստատվում է նաև գրավոր աղբյուրներով: Հանրահայտ է, որ V դ. 70-ական թվականներին՝ Գյուտ կաթողիկոսի օրոք Վաղարշապատից Դվին է տեղափոխվում Հայոց հոգևոր կենտրոնը՝ կաթողիկոսաբանը: Բնականարար եարց է առաջանում կաթողիկոսական պալատի կառուցման մասին, անմիջապես Դվինի Մբ. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցու մոտ: Դժվար չէ կոահել, որ կաթողիկոսական պալատի շենքը կարող էր լինել եիշյալ կառույցը: Պալատի հատակագծային առանձնահատկությունները և համեմատությունը Դվինի և Ջվարթնոցի VII դարի կաթողիկոսարանների հետ, հատկապես ըեմը, իստում են այդ վարկածի օգտին: VI դարի

Նկ. 10. Կաթողիտական պալատի և կից շինությունների հատակագծեր: 1972-1980 թթ. պեղումներ: V-VI դդ.: Կենտրոնական բաղամաս:

կեսերին դահլիճին կից եարկաբաժիններում նկատելի են լուրջ փոփոխություններ, եստակների բարձրացում: Հետաքրքրականը գրադաշտական ատրուշանի բացվելն էր պալատի արևմտյան թևում (աղ. V, 1): Այդ մեկանը պալատի սյունազարդ դահլիճին անմիջապես կից կառույց է: Նրա հատակը բարձր է, պալատի դահլիճի հատակեց մոտ 0,7 մ, մեկանի միակ պահպանված խարիսխը շատ մնաց է դահլիճի խարիսխներին, փոքր ինչ շեղումներով: Ատրուշանի կողքին կանգնեցված կարասն ունի եղևնազարդ գոտի, որը բնորոշ է V-VI դարերին: Պարզ նկատելի է, որ կոակապաշտական մեկանը հետագա վերափոխությունների արդյունք է: Ակներևաբար, VI դ. 60-ական թվականներին Մուրեմն մարզպանի կոոնական անհանդուրժողական քաղաքականության ժամանակ, պալատը կորցնում է իր նախկին նշանակությունը և վերածվում սասանյան տեղական իշխանության համար ինչ որ պաշտոնական նստոցի, ուր կառուցվում է մեկան: Անտարակիսյ է, որ պալատն իր վուլոխություններով հանդերձ ոչնչանում է 572 թ. ապստամբության ժամանակ, որը հաստատվել է նաև գրավոր վեայություններով: Պալատի ներսում վերափոխության հետքեր են նկատվում նաև արևելյան թևի սենյակներում: Այստեղ շատ եստակ նկատվում է երկու հատակ: Ընդ որում ստորինը շատ մնաց է կենտրոնական սյունազարդ դահլիճի եստակին: Հետագայում այն լցվել է խճով և կոմինդրի բեկորներով: որի վրա արվել է նոր հատակը 20 սմ բարձրությամբ: Դժվար է ասել, թե այդ վուլոխությունը երբ է կատարվել, հնարավոր է, որ այն նույնպես արված լիներ VI դ. 60-ական թվականներին, երբ պալատը զրկվում է իր հոգևոր նշանակությունից: Այսպիսով մենք ունենք V դարի 70-ական թվականներին հաջորդող շուրջ մեկ դար կազմող մի շերտ, որը շատ եետաքրքիր նյութեր է տալիս այդ ժամանակահատվածի վերաբերյալ: Խեցեղեն արտադրանքում նկատելի են որոշ ընդհանրություններ կապված անտիկ շրջանի խեցեղենի հետ (*Խաչատրյան ժ.Դ., Կանեցյան Ա.Գ., 1974, N 9*): Նույնը կարելի է ասել ապակու և զենքի վերաբերյալ:

Պալատի վրա առկա խճի շերտը ստույգ թվագրվում է և այս առումով հետաքրքիր է նրա մեջ գտնված նյութերի քննությունը: Խճի շերտում գտնված ամենահետաքրքիր գյուտը ապակեգործական արհեստանոցի մնացորդների հայտնաբերումն է (աղ. XXVI-XXVII), խոտանի, հումքի և խարամի բազմաթիվ մնացորդներով (*Костанян К.А., Калантарян А.А., 1977*): Այդ արհեստանոցում պատրաստվել են դամպարներ, խճանկարի ապակե խորանարդիկներ, լուսամուտի ապակի և այլ առարկաներ, որոնք օգտագործվել են VII դարի սկզբում վերակառուցված կաթոլիկեի և կաթոլեկոսարանի նոր շենքի ներքին եարդարանքում: Այստեղի մատնեքավոր թասիկաձև դամպարները իրենց ձևով մնացն են IX դարում հանդիպող նույն կիրառությունն ունեցող անոթներին, մի հանգամանք, որը չի ժխտվում նաև մերձավորարևելյան զուգահեռներով:

Այդ շերտում շատ են եանդիպում բեկորներ, որոնք վերաբերում են կաթոլիկե եկեղեցու V-VI դդ. շինությանը: Դրանք քանդակազարդ քարեր են խաչանշան զարդերով, իջանկար հատակի առանձին բեկորներ (աղ. XXV), կոմինդրներ, որոնք պատկանել են եկեղեցու մախորդ ծածկին: Վերջիններս իրենց ձևով և չափերով տարբերվում են Դվինում մեծ քանակությամբ գտնված VII դարի կոմինդրներից: Հայտնի են Զվարթնոցում և այլ եուշարձաններում:

Հետաքրքիր են բուն շերտում գտնված և նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող նյութերը: Խեցեղենին, հատկապես կճուճներին ընդհանրապես են ներձկված լայն ակոսներով ե-

ոաստրոճան և քառաստիճան պսակները, բաց դեղնավուն գույնը, ուռուցիկ, փոքր ինչ տանձաձև իրանները, լայն հատակները: Նման խեցեղեն նախորդ շերտերում չի հանդիպում, իսկ IX դ. նյութերում դրանք եզակի են: Ըստ երևույթին, այդօրինակ անոթների արտադրությունը տարածված է եղել VII-VIII դդ.: Խճի մեջ շատ են ճրագները, ինչպես բեկորներով, այնպես էլ ամբողջական: ճրագների մեծ մասը թասի ձև ունեն, մրապատ են, փոքր ելուստներով: Հանդիպում են նաև հենակով ճրագներ, որոնք բնորոշ են և հայտնի ավելի վաղ ժամանակներից (աղ. XXXVII, 2): Հիշյալ շերտում պատերի մնացորդները իսպառ թացակայում են: Իսպառակայում է այդ հատվածը արտադրական հրապարակ լինելու իրողությամբ, ուր գիշեր ու գոր աշխատել են քարտաշ վարպետները: Այդ է վկայում ճրագների ամատությունը, ինչպես նաև վարպետներին պատկանող քար տաշելու երկու կացիների հայտնաբերումը:

Վաղ միջնադարյան շերտագրության համոզիչ պատկեր է բացվում նաև կաթողիկե տաճարից հյուսիս և հարավ ընկած պեղավայրում: Այստեղ առկա է նախորդ տաբիններից բացված մի մակարդակ, որի վրա են գտնվում VII դ. կաթողիկոսարանը, V դ. միանավ եկեղեցին և այլ կառույցների մնացորդներ:

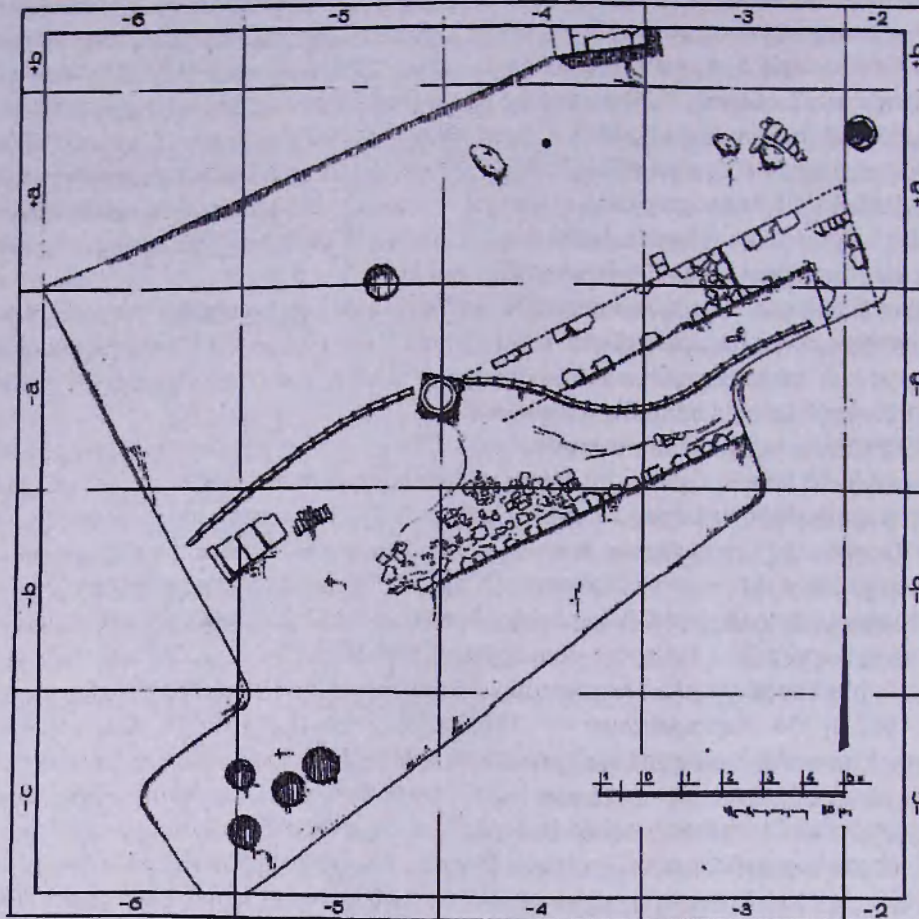
Անմիջապես այդ մակարդակից սկսվում է V-VI դդ. շերտը, որը ստորին մասում սահմանագծված է եռանավ բազիլիկ եկեղեցու կառուցման ժամանակ սալիտակ ավազաքարի ջարդվածքից առաջացած, տեղ-տեղ մոտ 0,30 մ հաստությամբ շերտով (աղ. VII, 1,2): Վերջինս, ինչպես նշեցինք, հստակ սահմանագատում է անտիկ և միջնադարյան շերտերը: Խճի այդ հորիզոնը նկատելի է եկեղեցու շրջակա ողջ տարածքում: Այս հատվածի պեղումները վերստին հաստատեցին, որ կաթողիկե եկեղեցուց հյուսիս գտնվող պալատը կառուցվել է եկեղեցու վերաշինման ժամանակ՝ VII դ. սկզբներին և ոչ թե V դարում, ինչպես ընդունված էր ուսումնասիրողների մի խմբի կողմից (*Ղաֆադարյան Կ.Գ.*, 1952, էջ 118; *Հայրությունյան Վ.Ս.*, 1950, *Халлахчьян О.Х.*, 1971, с. 93 և ուրիշներ): Պալատի հատակի և պատերի տակ բացվել են կառույցի մնացորդներ, կարասների շաղքերով (աղ. VI, 2): Ըստ երևույթին այստեղ եղել է տնտեսական շինություն, որն սպասարկել է եկեղեցուն: Շինությունը թվագրվում է V-VI դդ., որը ճշտվում է նաև եղևնագարդ գոտիներ ունեցող կաբասների առկայությամբ: Որպես պարտադիր կանոն կարասները ծածկված են եղել քարե կլոր սալերով: Կաբասներից մեկն ունեցել է ողորկ մակերեսով կավե հաստ կավարիչ: Դրա բեկորի վրա մանր նուրբգրով փորագրված է. «Գըիգոր» անունը: Այս արձանագրությունը ամենահնագույնն է նման իբերի վրա և վիճաբանական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Դժվար է ասել, այդ անունը որևէ կապ ունի՞ եկեղեցու Աբ Գրիգորի անվան հետ, թե ուղղակի վարպետի անունն է (աղ. XXVIII, 4):

Շերտագրական առումով հետաքրքիր է կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան մասում պեղվող ետավածը (նկ. 11): Այստեղ անմիջապես V դ. սկզբի խճից հետո բացվում են 3,20 մ լայնքով կառուցված անմշակ խոշոր որձաքարերով մեծ պատի մնացորդներ: Առայժմ դժվար է որոշել այդ պատի, թեևս պաբսպի ֆունկցիոնալ դերը¹¹: Բացվել են

¹¹ 1983 թ. V դ. պալատի հարավային սենյակի արտաքին պատերը մաքրելու ժամանակ բացվել են նույն լայնությամբ և նույնպիսի քարերով պատի հետքեր, որոնք պալատի արտաքին պատի դեբ են կատարել: Թե ինչ կապ կարող էր լինել այս երկու ետավածների միջև, դժվար է ասել: Ըստ երևույթին այն կարող էր լինել կրոնական թաղամասը գոտևորող պաշտպանական պարսպի մի հատված, որին կից, գուցե և միաժամանակ կառուցվել է պալատը:

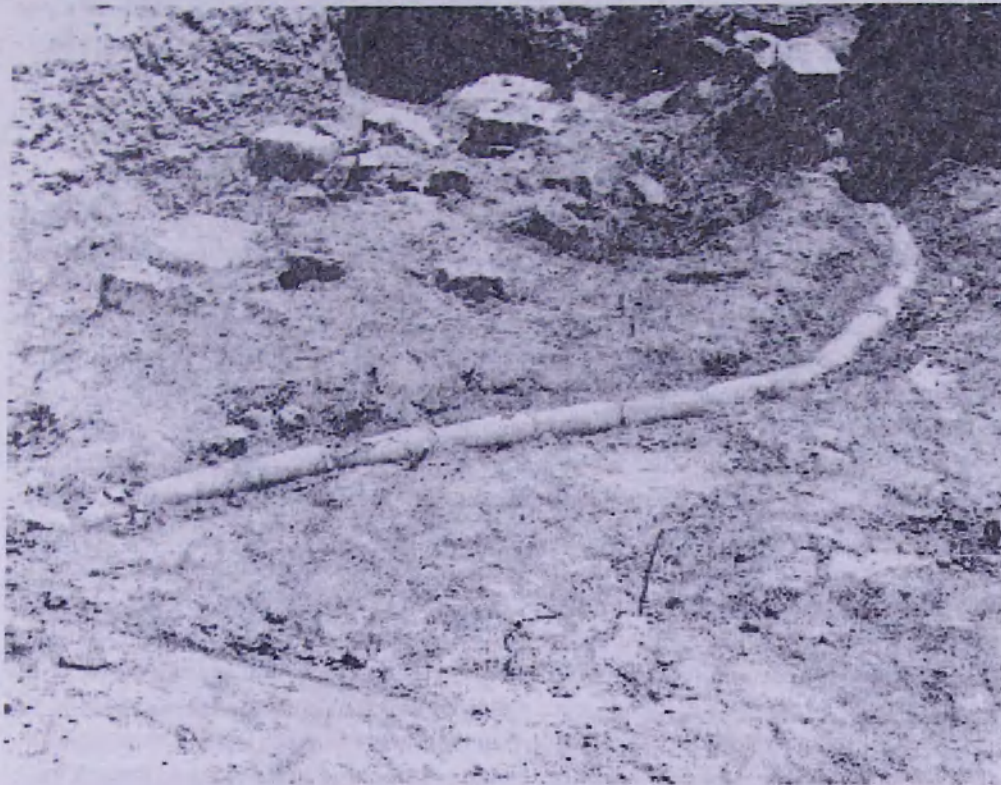
Մասնավոր թաղամասեր, որտեղ ամփոփված են եղել հոգևորականների աճյունները: Գտնվել են կարմիր ներկով պատած և լավ հարդարված թևավոր խաչերի թեկորներ: Շերտերի

Նկ. 11. Հատակագիծ կաթողիկե եկեղեցուց հարավ ընկած պեղավայրի: Մ.թ.ա. II-մ.թ. I դդ. և V-VI դդ.: Կենտրոնական թաղամաս:

վերին հատվածում ձգվում է բավականին երկար կավե խողովակաշար (նկ. 31), որը ծայր է առնում թաղամասը միջնաբերդի ետև կապող մուտքի մոտից: Այստեղ դեռ նախորդ պեղումներից եայտնի էր գույգ խողովակաշար, որը անցել է խրամատի վրա զգված կամուրջի տակով և ճյուղավորվում էր թաղամասում: Տվյալ շերտի մեջ պահպանված առանձին հորիզոնները ցույց են տալիս, որ թևավոր խաչերը գոյություն են ունեցել մինչև VI դարը, թերևս ավերվել են 572 թ. դեպքերի ժամանակ՝ պարսիկների կողմից: Ջրամատակաբարձան համակարգը ըստ երևույթին անցկացվել է VII դարի սկզբներին, Սմբատ Բագրատունի մարզպանի կողմից կատարված ռարեկարգման աշխատանքների ժամանակ:

Այսպիսով եկեղեցու շրջակա տարածքում V-VII դդ. մենք ունենք վաղմիջնադարյան շերտագրության շատ ստույգ պատկեր: Այս տեղամասում շինարարական այլ գործունեություն VII դ. 20-ական թվականներից հետո, մինչև VIII դարի վերջը նկատելի չէ: Հավանաբար եկեղեցիների և պալատների շրջակա տարածքը եղել է հրապարակ, որտեղ միայն թաղումներ են կատարվել: Կան գերեզմաններ և հուշակոթողների վերգետնյա

Նկ. 31. Ջրատար խողովակաշար կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան հատվածում: VII դ. սկիզբ:

կառույցների առանձին մանրամասներ (հարթակների, խարիսխների և թևավոր խաչերի ընկորներ): Այն, որ եկեղեցու շրջակայքը եղել է հրապարակ, վեայված է նաև Փարպեցու մոտ, կապված 485 թ. Վահան Մամիկոնյանի մարզպան կարգելու արաըրության հետ (*Ղազար Փարպեցի*, 1907, էջ 393-394):

VIII դարի վերջում կամ IX դարի սկզբներից կառուցապատվում է կաթողիկե եկեղեցու շրջակա ոչ հեռու ազատ տարածքը: Կավակերտ այդ շինությունների մի մասը խաթարվել է XV-XVII դդ. խիտ թաղումների հետևանքով (աղ. II,2): Բացի այդ, երկու երկուշարժերը խիստ ավերվել են դրանք, այնպես որ, երբեմն շինությունների հատակագծա-

յին ամբողջական պատկերն իսկ դժվար է վերականգնել: Այդուհանդերձ, 893 թ. երկրաշարժը իր ավերածություններով մի սահման է, որով շատ ճշգրիտ թվագրվում է շերտը: Ամբողջ հարցն այն է, որ լավ պահպանվել են շինությունների հատակներն իրենց հորերով, որոնք տալիս են ջնարակած տեղական և ներմուծված խեցեղենի շքեղ օրինակներ, ապակե սպասքի բազմաթիվ նմուշներ, մետաղ և այլն: Հարկ է նշել, որ այդ նյութերը ստույգ թվագրվում են և՛ շերտով և՛ մերձավորարևելյան զուգահեռներով, IX դարի շերտի թվագրությունը ավելի ոյուրին է դառնում շերտում գտնված արաբական արժաթե և պղնձե դրամներով, որոնց մի մասն արդեն VIII դարից «Դաբիլ» մակագրությամբ հատվում էր Դվինում: Տեղանքի առանձնահատկություններով պայմանավորված այդ շերտը ռացվում է 1,3-1,5 մ խորությունից և ունի մոտ 1,0-1,2 մ հաստություն:

IX դարի նյութական մշակույթը երկրի տնտեսական զարգացման մոր շրջանի ծնունդ է, որը սկսվում է երկորը արաբական լծից ազատագրվելու հետո: Այդ շրջափուլում է, որ արիեստագործությունը և առևտուրն անջատվում են գյուղատնտեսությունից և կենտրոնացվում են քաղաքներում (*Առաքելյան Բ.Ն.*, 1958, էջ 59): Առաջանում են սպառման լայն շուկաներ և արիեստային արտադրանքը դառնում է մասսայական, ներքին ու արտաքին շուկաների համար: Վերելք է ապրում քաղաքային կյանքը: Արիեստագործության մեջ առաջանում են երևույթներ, որ կապված էին զուտ քաղաքային կյանքի զարգացման հետ: Դա առաջին հերթին միջնադարում ջնարակած խեցեղեղնի երևան գալն ու մասսայական արտադրությունն էր (*Якобсон А.А.*, 1978, с. 148-150), որը Դվինում մեծ վերելք է ապրում: Նույն ժամանակ դիտվում է նաև ապակեգործության և մյուս արիեստներում:

Աշխարհիկ շինությունները, որոնք բացվում են Դվենի կենտրոնական թաղամասում, կառուցվել են հում աղյուսից, որոնք իրենց չափերով համապատասխան են թրժվածներին (16-20x 16-20x 5 սմ): Որպես կանոն պատերն իրենց հիմքում քարաշար չեն: Ըստ երևույթին դա կառուցողական մի եղանակ էր, որ խորթ էր հայկական ճարտարապետությանը: Կառուցողական այդ ձևի տարրերը զգալի են Դվենում (VIII դ. արաբ ոստիկանների պալատի շինությունը Դվենի միջնաբերդում): Բնակելի տների հատակագծերում տեղ է գտել հազարաշենը: Այդ են ապացուցում տեղում գտնված սյան խարիսխները, որոնց մի մասը կրկեակր են օգտագործվել:

Մեծ թիվ են կազմում հորերը, որոնք օգտագործվել են կրմունալ նպատակներով և թափոնների հեռացման համար: Այդ խորը հորերից երևան են գալիս մեծ քանակությամբ ապակե անոթների և խեցեղենի բեկորներ, որոնք կազմում են հնագիտական նյութի հիմնական զանգվածը:

IX դարի առևտրատնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում եորերից մեկում գտնված կավե կեքադրոշմները (Նկ. 36), որոնք իրենց վրա կրում են հիմնականում արաբերեն անուններով կնիքների դրոշմներ (*Калантарян А.А.*, 1982, 31): Այդ կնքադրոշմները կուլտուր-պատմական մեծ նշանակություն են ձեռք բերում այն առումով, որ ընդհանրապես հանդիպում են առաջին անգամ ողջ Արևելքում և մեկ անգամ ևս վաղ ապացույց են արարների կողմից սասանյան ավանդույթների շարունակելու մասին: Կնքադրոշմները օգտագործվել են առևտրական եակեր կնքելու համար: Անտարակույս դրանք վավերացնող անձնավո-

րությունների մի մասը տեղացիներ են և պատկանել են Դվինի հոգևոր և առևտրական բարձր խավուն:

Նկ. 36. Կավե կնքադրոշմներ: Կենտրոնական թաղամաս, IX դ.:

IX դարի շերտերում գտնված հնագիտական նյութերի քննությունը երևան է բերում մի շարք գծեր, որոնք պարտադիր են այդ ժամանակաշրջանի համար: Այսպես, ջնարակած տեղական և ներմուծված խեցեղեն անոթները, մասնավորապես թասերն ունեն լայն օղակավոր նստուկ, որը հետագուս դարերում աստիճանաբար փոփոխության է ենթարկվում: Թասերը խորը չեն. ունեն քիչ ներձկված պսակներ: Ջնարակը հիմնականում եռագույն է (կանաչ, դեղին և դարչնագույն, ադ. XLII, գունավոր ներդիր N 3): Ավելի վաղ տիպերը անզոր չունեն: Կճուճներն ունեն ցայտերով արված զարդեր, որոնք չեն հանդիպում հետագուս դարերում: Ջնարակած անոթների զարդերը նույնպես բնորոշ են IX դարի համար: Անոթները նկարագարող են: Իսպառ ռացակայուն է փորագիր զարդը (տարածվում է XI դարից): Ջարդը հիմնականում բուսական և երկրաչափական է: Երևան են գալիս կաղապարի մեջ ճնշման եղանակով հարդարված անոթները, որոնք մի քանի բնորոշ օրինակներ միևնույն զարդերի կրկնությամբ տարրեր անոթների վրա հանդիպում է Դվինի կենտրոնական թաղամասում:

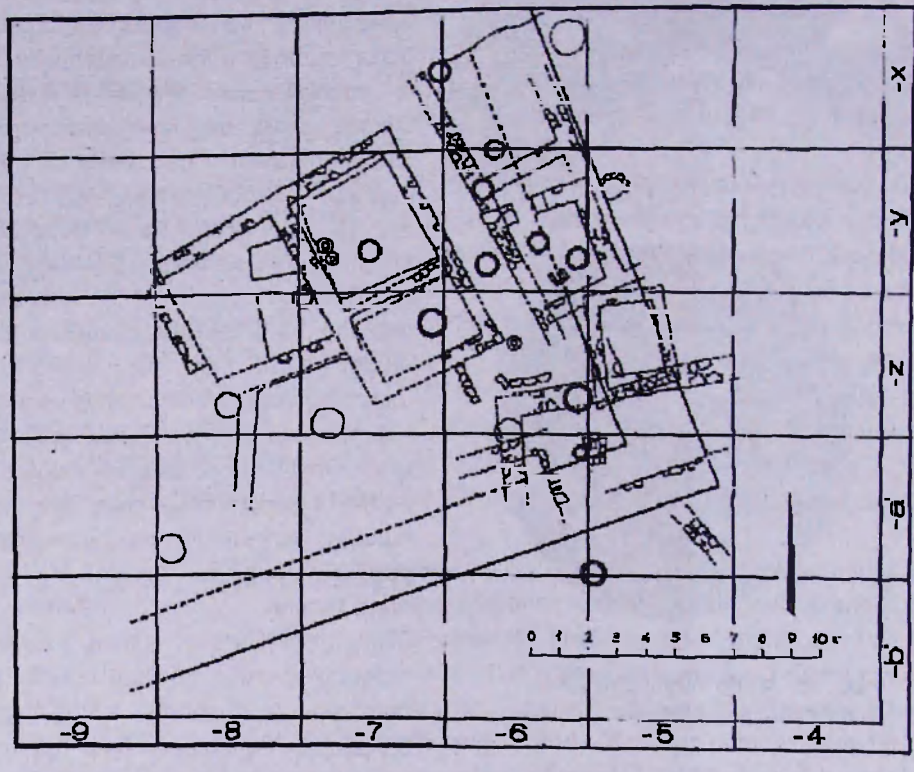
IX դարում վերելք է ապրում ապակեգործությունը: Մեծ թիվ են կազմում տարբեր երանգներով տեղական և ներմուծված հաստ, ինչպես նաև բարակ պատերով բաժակները, կանելյուրազառը թասերը և դամպարները, որոնք գտնվում են եկեղեցուն ամմիջապես կից, IX դ. շինությունների երեքում: Հորերի մնացորդներ ռացվել են նաև կաթոդիկե եկեղեցու հյուսիսասյին և հարավարևելյան հատվածում պեղվող հելլենիստական շերտերում:

Քաղաքի միջնադարյան շերտագրության համար կարևոր նշանակություն ունեն միջնաբերդի հարավային աշտարակներից մեկի ներսի հատվածում կատարվող պեղումները մոտ 625 քառ. մետր տարածքով (-y-z-a' -b'-c'-5-9 քառակուսիներ) (Նկ. 12):

1961-1963 թթ. միջնաբերդի պարսպի այս հատվածում կատարված պեղումների ժամանակ բացվել էր մի մեծ աշտարակ 38,7 մ պարագծով և պարսպի մի հատվածը: Այդ պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել էր նաև մի փոքր բուրգ, որը հետագա վերանո-

րոգության արդյունք էր (Ղաֆադարյան 4.9., 1982, էջ 64, 68, 109-110): 1977 թ. սկսած պեղումները նպատակ էին հետապնդում պարզել միջնաբերդի ներսի շինությունների և ընդհանուր առմամբ միջև եղած կապը, այդ հատվածում մեծ տարածքով կատարել շերտագրական կտրվածք, լուծել պարսպի թվագրության, ետմոնղոլական Դվինի գոյության ժամանակագրական հարցերը:

Նկ. 12. Հատակագիծ հարավային բուրգի պեղավայրի: 1977-1980 թթ. պեղումներ: XI-XIII դդ.: Միջնաբերդ:

Պեղվող հատվածի ստորին հորիզոնում, անմիջապես աշտարակի ներսի մասում, մոտ 2,5 մ խորության վրա բացվում է մոնումենտալ ինչ որ շինության լայն պատ, որն արտաքուստ ունի կրաշաղախ ողորկ ավաղ, շարված է անկանոն տաշվածքով տարրեր քարերով, ամուր կրաշաղախ հիմքով: Պատի լայնությունը մոտ 2,5 մ է, բարձրությունը տեղ-տեղ 4,0: Բացված պատի երկարությունը 47 մ, որից շուրջ 20-ը թեքվում է դեպի հյուսիս (աղ. XX): Դժվար է առայժմ պարզել շենքի ֆունկցիոնալ նշանակությունը. պեղումները դեռևս նախնական վիճակում են: Պատերը շարունակվում են երկու ուղղությամբ և գտնվում են հողի ստվար շերտի տակ: Նախնական տեսակետը, թե այն կարող է հին պարիսպ լինել, չի համոզում: Հյուսիսային մասում պատը շատ է մխրճվում միջ-

նաբերդի հարավային տարածքի մեջ: Առայժմ կարելի է միայն ենթադրել, որ անմիջապես պարսպին կից այդ կառույցը կարող էր մաքսատան, կալսագործի կամ մեկ այլ ուրիշ հասարակական շինության դեր ունենալ: Շինության պատերը պեղելու ժամանակ փոսի միջից դուրս էր գալիս IX դարի նյութեր, որոնք իրենց նմանակներն ունեն կենտրոնական թաղամասի նյութերում (ապակի, խեցեղեն): Այս նյութերը ցույց են տալիս, որ տվյալ շինությունը VIII-IX դդ. կանգուն էր: Շինության վերին հորիզոնում արդեն նկատելի են X- XI դդ. կառույցների հետքեր, որոնք ենթադրում են այդ շրջանում արդեն շինության ավերման մասին:

Հետաքրքիրն այն է, որ աշտարակը և պարսպապատի մի հատվածը կառուցված է շինության պատի, իսկ աշտարակի նորահայտ ներսի կոր հատվածը անմիջապես դրված է XI դարի շերտի վիա: Եթե թվում է, որ ուշ սասանյան շրջանում՝ պարսպին անմիջապես կից կառուցվում է ինչ որ մի մոնումենտալ շինություն, որի առկայությունը կապված էր պաշտպանական նպատակների հետ: Բացառված չէ, որ այստեղ կարող է հետագայում բացվել նաև մուտքի հետքեր, չնայած դրա արտաքին նշանները բացակայում են: IX դարի վերջերին և X դարի սկզբներին Դվինը մեծ հարվածներ է ստանում բնական աղետից և օտար նվաճողներից: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ, բազմաթիվ շինությունների հետ միասին, ավերվում է նաև հիշյալ կառույցը պարիսպների հետ մեկտեղ. Դվինի միջնաբերդի պարսպապատի հարավային հատվածը աշտարակով ստույգ կառուցված է XI դարից հետո: Այդ են ապացուցում շերտագրական հավաստի տվյալները: Ինչպես տեսանք պարսպի այս հատվածում, դեռ նախորդ տարիների պեղումների ժամանակ նկատելի էր բարեփոխումների հետքեր: Պեղումների տվյալ աստիճանում լուրջ դժվարություններ է հարուցվում որոշելու քաղաքի միջնաբերդի պարսպի և նրա փոփոխությունների հարցերը:

Փլուզված հաստ պատի և նրան հարակից տարածքում, գետնի մակերևույթից մոտ 2,0 մ խորության վիա բացվում է ոչ հզոր մի շերտ, որը իյիստ ավերված է հետագա կառուցումների հետևանքով (աղ. XVIII, XIX): Այն տալիս է հետաքրքիր խեցեղեն, որը չի հանդիպում կենտրոնական թաղամասի նյութերում և իսպառ բացակայում է միջնաբերդե արևմտյան ստորին հատվածում: Դեռևս նախորդ տարիների պեղումներից ենթադրվում էր, որ անգործով նկարագարողված ջնարակած խեցեղենը թվագրվում է X-XI դդ., որ այն նոր երևույթ է ջնարակած խեցեղենի արտադրանքում: Այդ խեցեղենը Դվինում հայտնի է հորերի նյութերում և կան ամբողջական օրինակներ (*Ղաֆաղարյան Կ.Գ.*, 1982, տախտ. XXI, 1-2, 4-5): Սակայն այդ ժամանակաշրջանի համար հստակ շերտի առկայությունը Դվինում դիտվում է առաջին անգամ: Շերտում ճարտարապետական կառույցներ գրեթե բացակայում են, եթե հաշվի չառնենք սրբատաշ քարերով (երկոորդական օգտագործմամբ) պատի առկայությունը, որը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս, որ այն շինվել է քաղաքի ավերված շինություններից բերված քարերով: Շերտում մեծ քանակությամբ գտնվել են անգործով նկարագարողված կանաչ, դարչնագույն, սպիտակ երանգով և տարբեր գույնի ֆոնով թասերի բեկորներ: Այդ թասերն իրենց ձևերով մերձենում են IX դարի անոթներին սակայն նստուկների և պսակների մեջ նկատվում են որոշակի տարբերություններ:

Գտնվել են նաև ոչ փորագիր, նկարագարող անոթների տիպեր, որոնք պատած են ջնարակով և պատրաստման հնարներով IX դ. անոթների անմիջական շարունակությամբ:

յունն են կազմում: Տարբերությունը, սակայն ջնարակի որակի և նկարի մեջ է: Շատ են ցայտերը, վարդյակները, բազմազանություն, որ բնորոշ է Դվենի այդ շրջանի խեցեղենին (*Ղաֆաղարյան Կ. Գ., 1982, տախտ. XXII*):

Պարզվում է, որ պեղվող այդ փոքր հատվածը եղել է մառան, քանի որ պատեղ գտնվել է մի կարաս (1983 թ. նույն տեղում հայտնաբերվեց ևս երկու կարաս), որն իր ձևով նման է ավելի վաղ օբինակներին, սակայն չունի դրանց հատուկ զարդը և որոշ տարբերություններ նկատվում է հատակի և պսակի մասում:

X-XI դդ. շերտերում արդեն նկատելի է փորագրման տեխնիկայի կիրառումը ջնարակված անոթների արտադրանքում: Սակայն այդ փորագրությունը կատարվում է շատ թույլ, նկարի մեջ քիչ են տարբերությունները: Լայն տարածում է ստանում բազմազանությունը և զարդի վերացարկված ձևերը (ադ. XLIII, XLIV): Ըստ երևույթին այդ շրջանում էլ լայն կիրառություն է ստանում կապալառային ջնարակը, որը մի առանձին շուք էր հաղորդում անոթի մակերեսին և հայտնի էր կավի հետ իր կաչողական հատկություններով: IX-X դդ. ջնարակները կալաքառային են, շատ է պոտաշը, դրա համար էլ այն հողի մեջ երկար մնալուց հետո, երբ դուրս է բերվում, անմիջապես խամրում է: Բացի այդ, ջնարակած անոթների մեծ մասի մակերեսը թափվում է, որը հետևանք է թրծման ժամանակ պոտաշային ջնարակի վատ կաչելու հասկությամբ:

Հաջորդ հորիզոնը մոտ 1,20-1,50 մ հաստությամբ գտնվում է գետնի մակերևույթից 0,5-0,7 մ խորության վրա, հագեցված է ճարտարապետական կառույցներով և առատ հնադիտական նյութերով: XII-XIII դդ. թվագրվող այս շերտի վերին սահմանը ընդօգնված է մոնղոլների կողմից ավերված շինությունների մնացորդներով: Գտնված դբամները ելտկուզյան և վոացական են. թվագրվում են XII-XIII դդ.: Ջնարակած խեցեղենը հիմնականում միագույն կանաչ է, փորագիր զարդերի տարրեր ձևերով: Դրանք առատորեն հանդիպում են քաղաքի ողջ տարածքում. արտադրվում էին լայն սպառման համար:

XII-XIII դդ. խեցեղենը պատրաստվել էր ոչ միայն խոշոր մասնագիտացված արհեստանոցներում, այլև տնայնագործական եղանակով: Նկատելի է անոթների թրծման մասսայական ղեպքեր ոչ մեծ թոնիրներում, որոնց մեջ գտնվել են խոտանված անոթների բեկորներ և եռոտանիներ: Այդ անոթներն աչքի են ընկնում իրենց ոչ գեղարվեստական արժանիքով և արտադրվել են ներքին պահանջները թավարարելու համար: Սակայն գտնվածների մեջ կան բավականին լավ պատրաստված ջնարակած թասեր, որոնք հավանաբար արտադրվել են մեծ արհեստանոցներում: Դրանք հիմնականում եղել են բազմազույն և մշակման մեջ պահանջել են վարսյետություն և աշխատանքի ոլոշ բարդություն:

XII-XIII դդ. ջնարակած անոթները բավականին զուսպ են իրենց նկարներով, զարդերով և գույներով: Անոթների ձևերը տարբերվում են նախողը շրջանի ձևերից, ունեն կրունկ հիշեցնող բարձր նստուկ, ուղիղ կտրված պսակներ, որոնք բնորոշ են այդ շրջանի արտադրությանը (ադ. XLV, 3-6): Պեղավայրում շատ քիչ են հանդիպում հախճապակե թասերը, որը խոսում է քաղաքի այս մասում ապրող բնակիչների սոցիալական վիճակի մասին: Այդ անոթները բավական թանկ էին գնահատվել և դրանց ձեռք բերելը կապված էր ոլոշակի նյութական պայմանների հետ:

Նույն շերտի հորիզոններից, թերևս XII դ. սկզբներով թվագրվեղ նյութերի մեջ աչքի

են ընկնում վերացարկված զարդերով բազմագույն անոթները: Դա տեխնիկական մի ձև էր, որը գալիս էր նախորդ շրջանից և ըստ երևույթին բնորոշ էր այդ ժամանակաշրջանին, երբ խեցեղեն արտադրանքում նկատվում է զգալի առաջընթաց նախորդ դարաշրջանի հետ համեմատած:

Հասարակ խոհանոցային խեցեղենն աչքի է ընկնում մեծ մասամբ մրապատ կաթսաներով, կճուճներով, քրեղանների տարբեր ձևերով: Սակայն հանդիպում են նաև կարմրափայլ հիանալի սափորներ, որոնք պատրաստվել են մետաղական ձևերի ազդեցությամբ. գտնվել են դրոշմազարդ սափորների ռեկորդներ: Կան ճրագների, փոքր աղամանների տարբեր տեսակներ, մեծ կարասների ռեկորդներ և այլ անոթներ, որոնց ուսումնասիրությունը շատ հստակ երևան է բերում այդ շրջանի խեցեգործության մեջ տիրող հիմնական երևույթները: Զգալի քանակ են կազմում երկաթե աշխատանքային գործիքները, զենքերը, զարդերը և այլ իրերը:

Շերտի ճիշտ թվագրությունը կարևոր է XII-XIII դդ. ապակե անոթների ձևերի որոշման առումով: Այդ շրջանին բնորոշ են քիչ նեղացող հատակով և լայն բերանով բաժակները, անգույն, թափանցիկ, անզարդ ապակուց: Շատ են տարբեր ձևերի՝ հարթ, ոլորուն և տարբեր երանգների ապակե ապաբանջանների բեկորները: Այդ շերտում հատակագծային հետաքրքիր պատկեր են ստեղծում բացված շինությունները: Պեղսվայրի գրեթե կենտրոնական մասով անցնում է մի նեղ միջանցք, թերևս փողոց, որի երկու կողմերից դրված են սենյակներ (նկ. 12): Պատերն իրենց հիմքում ունեն ռազմաթիվ վերանորոգումների հետքեր: Օգտագործվել են քարեր՝ ռեբված տարրեր շինություններից, ինչպես նաև թծած աղյուս, գետաքար և այլն: Ըստ երևույթին պատերի վերին մասերը շարված են եղել հուճ աղյուսներով: Պատերի լայնքը շատ կանոնիկ է՝ 0,5-0,7 մ, որը տարածված չափ է այդ շրջանի շրջանի ընկերի տների շինարարության մեջ: Կա հատակների մի քանի մակարդակ, որոնց մի մասը արվել է թծած աղյուսով: Այդ հատակների հատվածները պահպանվել են տեղում: Անոթներում շատ են թոնիրները և օջախները: Սուտքեր գրեթե չկան, որը ըստ երևույթին կապվում է բնակելի տան ձևի հետ: Տներն ունեցել են հավանաբար հարթ տանիքներ: Հազարաշենը բացակայել է: Ամբողջ տարածքում չկա սյան և խարիսխի որևէ նմուշ: Ինչ վերաբերում է լուսավորելուն, թերևս վերևում եղել է երդիկ:

Պեղումների ժամանակ գտնվել են լուսամուտի ապակու սկավառակների բեկորներ, բայց այնքան քիչ, որ դրանով համապատասխան եզրակացության չի կարելի հանգել: Այդ շինությունների վերջին վերակառուցումների ժամանակ որմերի մեջ դրվել են գերեզմանաքարեր, որոնցից մեկի վրա կա հայերեն արձանագրություն:

Հարավային հատվածում շինությունների մի մասը թաղված է կավե խոշոր գանգվածների մեջ: Հավարանար, դա փուլ եկած պարսպի և աշտարակի կավակերտ մասերն են, որոնք ծածկել են պատհիրը և հատակները: Այստեղ գտնվել են մեծ քանակությամբ ձիու գանգի և ոսկորների մնացորդներ:

Պեղվող հատվածի ամենավերին հորիզոնը, որն անմիջապես բացվում է 0,2-0,3 մ խորությունից իր մեջ ներառում է խիստ վատ, ռեկորային պահպանված, շատ քարակ պատհիրով հյուղակների մնացորդներ, որոնք երբեմն շարված են եղել ստորին՝ XII-XIII դդ. քանդված կառույցների պատերի վրա: Շինության այդ հետքերը տարածվում են

նաև մեծ աշտարակե և պարսպապասսի վրա: պարզ է, որ Ջալալ էդ-դինի (1225թ.) և մոնղոլների (1236թ.) կողմից Դվենին հասցրած ահավոր հարվածներից հետո, քաղաքի և միջնաբերդի պարիսպը դադարել է իր դերը կատարելուց և նրա փլատակների վրա միջնաբերդում որոշ շինարարական աշխատանքներ են կատարվել: 1977թ. այստեղ բացվել են հորեր. գտնվել է մեծ անոթ՝ կարմրափայլ, չորս կանթով և փոքր ծորակով (աղ. XXIX, 3): Հետաքրքիր են ջնարակած անոթների որոշ նմուշներ, որոնք չեն հանդիպում նախորդ դարերում և երբևէ բնորոշ չեն եղել Դվրնի արտադրությանը: Ջնարակած այդ անոթները թասեր են, որոնց նկարները շատ հստակ արված են փորագիր զարդին համապատասխան (աղ. XLV, 1, 2): Նման խեցեղենը զգալի քանակությամբ հայտնի է Անիի XIII-XIV դդ. շերտերից: Միայն այդ տեխնիկայով պատրաստված անոթներ են գտնվել Սպիտակի ժայռափոր բնակավայրում և թվագրվում են նույն ժամանակաշրջանով: Ջնարակած այս անոթները լայն տարածում ունեն Անդրկովկասյան տարբեր հնավայրերում (*Мушавбулу.М.Н.*, 1979):

Հետմոնղոլական շերտը շատ թույլ արտահայտվել է նաև միջնաբերդի արևմտյան ստորին հատվածում բացվեղ արևոտարհեստավորական թաղամասում: Այստեղ շինությունները գրեթե բացակայում են: Նյութեր սակավ են հանդիպում, սակայն գտնվել է վրացական մի դրամ, որը թվագրվում է XIII դ. 40-ական թվականներով և պասկանում է Դավիթ Ուլու թագավորին:

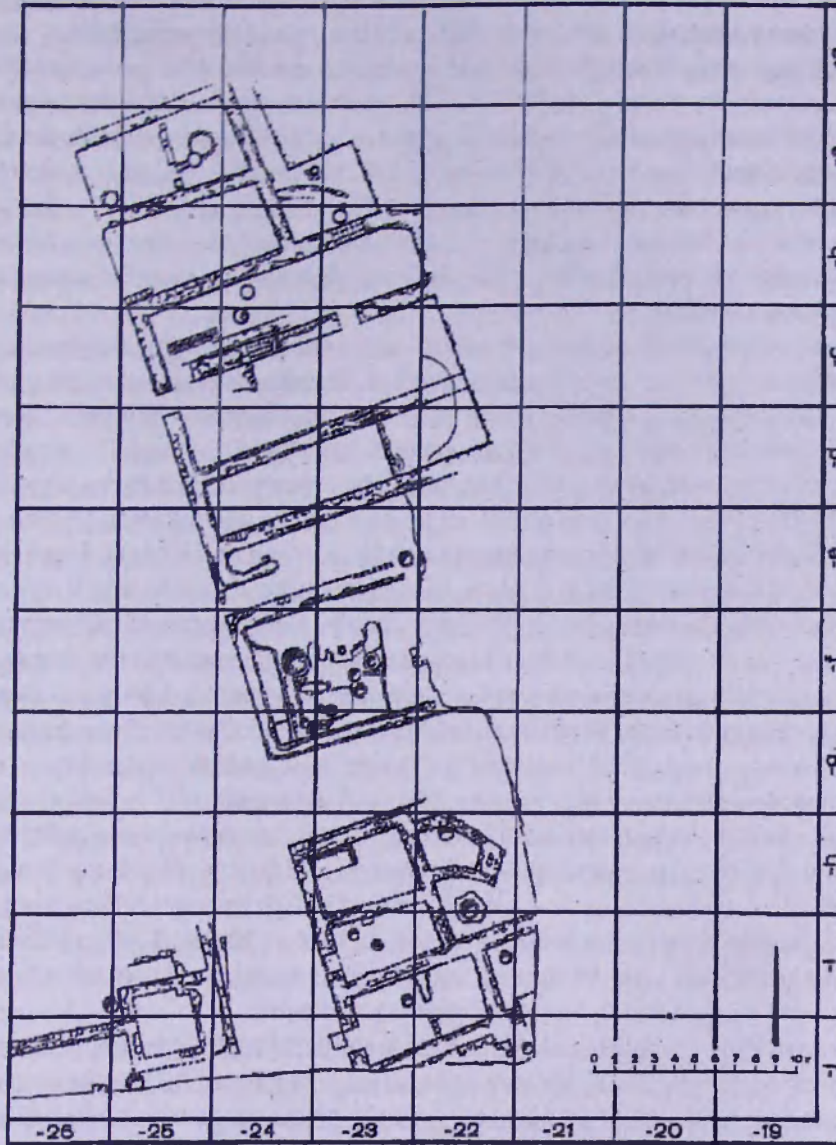
Պարզվում է, որ քաղաքը մոնղոլական հարվածներից հետո մոտ երկու-երեք տասնամյակ շարունակել է դեռևս իր գոյությունը և աստիճանաբար ասպարեզից դուրս է եկել XIII դ. 50-60-ական թվականներին:

Քաղաքի գոյության վերջին հարյուրամյակի մշակույթի ուսումնասիրությունը, ժողովրդական բնակելի տան ձևերի, արհեստագործական արտադրանքի քննության և այլ հարցերի ըմբռնման տեսակետից հույժ կաբևոր նշանակություն է ստանում Դվրնի միջնաբերդի արևմտյան ստորին լանջի պեղումները: Մոտ 1500 քառ. մետր մակերեսով բացվել է փողոցի մի հատված, բնակելի ու արտադրական շենքերի մնացորդներով: Պեղավայրի խորությունը տատանվում է 1,0-1,5 մ, որը կապված է տեղանքի փոփոխության հետ (նկ. 13):

XII-XIII դդ. միջնաբերդի այս հատվածը խիտ կառուցապատվել է: Թեք լանջը հնարավորություն է տվել օգտագործել տեղանքը և տները դասավորել դասավանդներով: Վերին տան բակը ստորինի համար ծառայել է որպես տանիք: Շենքերը շարված են եղել հիմքում կլոր գետաքարերով և տեղական կոպտատաշ թերթաքարերով: Վերին մասում ունեցել են ելուն աղյուսե շարվածք: Կառույցների վրա նկատվում են բազմաթիվ վերանորոգումների հետքեր և հատակների երկու-երեք մակարդակ: Ժամանակագրական տեսակետից վերականգնել այդ հորիզոնը՝ դժվար է: Վերջին հարյուրամյակում Դվենը բազմաթիվ անգամ ավերվել է պատերազմական զործողությունների հետևանքով և կիկին վերականգնվել: Այդ տարածքում բացվել են չորս մեծ համալիրներ. երեքը բնակելի տներ են, իսկ մեկը՝ խեցեգործի արհեստանոց՝ թրծման հնոցի մնացորդներով:

Փողոցի հատվածը լցված է դարբնոցային խաբամով: այստեղ շատ են մետաղական իրերի մնացորդները: Ակներևաբար մոտակայքում եղել են դարբնոցներ, որտեղ պատրաստվում էին տարբեր գործիքներ, գենքեր և առօրյա կիրառության այլ առարկաներ:

Պեղումների ժամանակ տարբեր նշանակության երկաթե իրեր շատ են գտնվել (դանակ, նետասլաք, մկրատ, պայտ և այլն):

Նկ. 13. Հատակագիծ ստորին բերդի արհեստավորական թաղամասի.
1973-1980 թթ. պեղումներ: XII-XIII դդ.: Միջնաբերդ:

Գտնված իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում կավե անոթները: Դվինի արհեստների մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցրել խեցեգործությունը, յուրաքանչյուր ժամանակահատվածի

համար բնորոշ առանձնահատկություններով և պատրաստման հնարների ու անոթների ձևերի ընդհանուր առաջնություններով: Պեղավայրից գտնված խեցեղենը խիստ բնորոշ է XII-XIII դդ. արտադրությունը և նման՝ հարավային աշտարակի հատվածի նույն շերտում գտնված խեցեղենին: Այստեղ ևս մեծ թիվ են կազմում միագույն կանաչ ջնարակով անոթները, որոնք մասսայական արտադրության արգասիք են և արտադրվում են շունայի պահանջները բավարարելու համար: Ձարդերը շատ կանոնավոր են՝ եռանկյունաձև ծայրերով վարդյակներ, որոնք հանդիպում են Դվրնի քաղաքային մասում բացված արհեստանոցի նյութերում (*Калантарян А.А.*, 1974, с. 280-290): Ձարդամուտիվների մեջ մեծ տարածում ունեն տարբեր վարդյակներ, որոնք արվում էին բազմագույն ջնարակած անոթների վրա: Ե՛վ գույնով և՛ փորագրությամբ զարդերը շատ զուսպ են, չնայած ստորին հատվածներում երբեմն գտնվում են ցրված գունային նկարով անկանոն զարդերով անոթներ:

Թաղամասից հայտնի են զգալի քանակությամբ հախճապակե անոթներ (թասեր, ընկույթներ և այլն): Դրանք պատած են մուգ երկնագույն և բաց կանաչ ջնարակով: Բազմանիստ այս անոթները բնորոշ են XII-XIII դդ. համար և ուղղակի զուգահեռներ ունեն բյուզանդական և պարսկական նյութերում¹²: Բազմանիստ անոթներից մեկի ամրոջ մակերեսը պատած է դիմակներով և վարդյակներով (*ժամկոջյան Ա.Ա.*, 1981 ա, էջ 207): Հարկ է նշել, որ դիմակազարդ անոթները զանգվածարար գտնվել են հայկական միջավայրում: Նյութի առատությունը արհեստագործական երկու խոշոր կենտրոններում, եուշում է առաջ քաշել այն տեսակետը, որ այդ անոթները Անդրկովկասում հիմնականում արտադրվում էին Անիում և Դվրնում: Հիշյալ անոթների շատ սակավաթիվ գյուտերը անդրկովկասյան այլ հուշարձաններում, հնարավոր ներմուծման արդյունք են կամ տեղում պատրաստված հայ վարպետների կողմից, որոնք ավանդաբար սերնդե-սերունդ փոխանցել են իրենց հնարները: Նման երևույթ ընդհանրապես դիտվում է խեցեղեն արտադրանքի մեջ: Կասկածից վեր է, որ նույն տեսակետը կարող է տարածվել նաև դրոշմազարդ կարասների արտադրության վրա, քանի որ և՛ անոթների ձևերը և՛ դրոշմված պատկերները կապվում են նաև տվյալ ժողովրդի հավատալիքների հետ: Կարևորն այն է, որ կարասների վրա հանդիպող պատկերների մեծ մասը կապված է քրիստոնեական սիմվոլիկայի հետ և ոչ մի առնչություն չի կարող ունենալ մուսուլմանական գաղափարախոսության հետ (*Чубинов Г.*, 1916, с. 33-35): Դվրնի արհեստավորական թաղամասում շատ են գտնվել դրոշմազարդ կարասի թեկորներ՝ ապացույց XII-XIII դդ. կենցաղում դրանց լայն օգտագործման մասին:

Քանի որ խոսքը վերաբերվում է փոխազդեցություններին խեցեղենի արտադրության մեջ, այստեղ կարևոր է նշել միջնադարյան գունազարդ խեցեղենի որոշ գյուտերի մասին: Ստորին բերդում գտնվել են խոհանոցային խեցեղենի բեկորներ, որոնք իրենց վրա կրում են կարմիր և մուգ դարչնագույն ներկով արված զարդեր: Դվրնում նախորդ տարիներին գտնվել են նման զարդերով անոթների երկու օրինակ (մեկը կարաս է՝ հարդարված թռչնազարդերով): Նման տեխնիկական հնարով պատրաստված անոթներ Դվրնի

¹² Դրանք հայտնի են Ռաքքայից (Սիրիա) և թվագրվում են XIII դ. կեսով. տե՛ս Geza Fehérvan. *Islamic Pottery*. London, 1973, էջ 110, աղ. 59, N 141.142:

խեցեգործությանը բնորոշ չեն: Վաղ միջնադարում դրանք հանդիպում են դուպտական մշակույթում: Ասկայն հիշյալ դարերում այս սիպի խեցեղենը լայն տարածում ուներ Վրաստանում (ժինվալի, Ռուսթավե և այլն):

Շատ է խոհանոցային հասարակ խեցեղենը (քրեղաններ, սափորներ, մրապատ կճուճներ, կարսրափայլ անոթներ և այլն): Անժ քանակությամբ գտնվում են պոչուկով ճրագներ, կարասների բեկորներ, խփեր:

Եվ վերջապես շերտը ստույգ թվագրվում է XII-XIII դդ. եյակուզյան և վոացական դրամներով: Դրանցից ամենավաղը՝ Աթաբեկ Ելտկուզի և սուլթան Արսլան իբն Տուղրուլի ժամանակ կտրված դրամներն (1136-1172թթ.), վիացական ամենավաղ դրամը հատված է 420 քրոնիկոնին (1200թ.)՝ Թամար-Դավիթ մակագրությամբ:

Թաղամասը մեր կողմից անվանվել է առևտրաարհեստավորական, ելնելով հետևյալ նկատառումներից. ա) բացվել է խեցեգործական արհեստանոց թրծման հնոցով և այլ պարագաներով; բ) բոլոր շինություններում գտնվել են խտանված իրեր (ջնառակած խեցեղեն), թրծման գլաններ, եռոտանիներ, իսկ առաջին շինությունում՝ քաղցր պատրաստված սրածայր գործիքներ (աղ. LXI, 12), որով արվել են փորագիր զարդերը: Երեք համալիրներում կան ուղղանկյուն, ոչ խորը փոսեր, որոնք արհեստավորական անկյուններ են (աղ. XVI, 1): Պիղումներով պարզվել է, որ մեծ թոնիրները օգտագործվել են կավե առարկաներ թրծելու համար (աղ. X, 2, XV, 2): Այդպիսիք բացվել են առաջին, չորրորդ շինությունում, որոնց շրջակայքը լցված էր մոխրով; խտանված իրերով և թրծման ժամանակ օգտագործված պարագաներով; Ըստ երևույթին տեղում կազմակերպված է եղել արտադրություն, որն անմիջապես սպառվել է արտադրողի կողմից: Դա ապացուցվում է նաև դրամների առատությամբ:

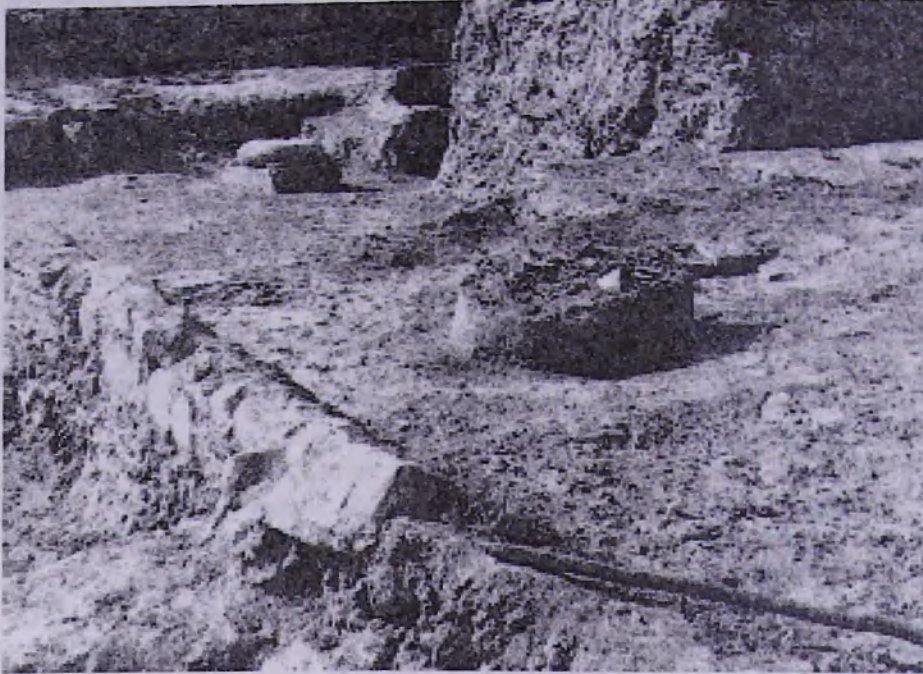
Դվինի կենտրոնական թաղամասը երկրաչարժից հետո ըստ երևույթին վերածվել էր ավերակների, որի մեջ մեծ տեղ են գրավում կաթողիկե, միանավ բազիլիկ եկեղեցու և այլ շինությունների փլատակները: Այնուհանդերձ այստեղ ևս կյանքը շարունակվել է հետագա դարերում, որովհետև նկատելի են կառուցապատման հետքեր (նկ. 32): Կաթողիկե եկեղեցու հարավարևմտյան մասով ձգվում է մոտ 3,0 մ հաստությամբ մի պարսպ, որի հիմքերը շարված են փուլ եկած եկեղեցու կոաշաղախ զանգվածներով (*Քալան-թարյան Ա.Ա.*, 1976, էջ 22):

XII-XIII դդ. շինությունների հատվածների մեջ նկատելի են հողեր, որոնց բերանները 0,7-1,0 մ խորությամբ շարվել են աղյուսներով; Նման հորերը, որոնք կենտրոնական թաղամասում արդեն հայտնի են մոտ մեկ տասնյակե չափ, զուտ արտադրական նշանակություն ունեն, միացված են եղել առվակներով; վրան դրվել է կավե խողովակ: Պեղավայրում գտնվել են ջնառակած և հասարակ խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ: Ջգալի թիվ են կազմում սելջուկյան, եյակուզյան դրամները: Կան առանձին թոնիրներ և աղյուսներով շարված թոնրափեր: XI-XII դդ. թաղումներ են կատարվել կաթողիկե եկեղեցու շրջապատում: Այդ գերեզմանները պատրաստված են եկեղեցու սրբատաշ քարերով: X-XIII դդ. շերտը մասսայաբար ավերվել է ուշ թաղումների հետևանքով, որոնք շատ իփոտ են թաղամասում: Այս հանգամանքը հնարվորություն չի ընձեռում պատշաճ մակարդով քննության առնել վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի մշակույթը:

Դվինի տաղածքը բնակեցված է եղել նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանում և այդ

շրջանում էլ կենտրոնական թաղամասը վերածվել է գերեզմանոցի: Թաղումները թվագրվում են XV-XVIII դդ. Գտնվել է XVII-XVIII դդ. թվագրվող չորս պարսկական դրամ:

Նկ. 32. Շինության հետքեր թոնիրով: Կենտրոնական թաղամաս, XII-XIII դդ.:

Թաղումների կատարվել են մեծ մասամբ թրծած աղյուսից կամ տեղական թերթաքարից պատրաստված գերեզմանափոսերում (այդ աղյուսները վերցված են քաղաքը ավերված շինությունից), որոնք ծածկված են բարակ մեծ սալերով (աղ. II, 2): Ցավոք, գանգերի մարդաբանական ուսումնասիրությունը չի կատարված. թաղման ծեսը քրիստոնեական է: Թաղումների միջից նյութեր չեն եայտնարերվել, եթե չհաշվենք մի քանի զարդեր, այդ թվում և ըրոնգե մեկ ապարանջան:

Այսպիսով Դվինի վերջին տարիների ուսումնասիրության արդյունքներով քաղաքի շերտագրությունը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Մ.թ.ա. IX-VIII դդ., վաղ երկաթի շրջան: Միջնաբերդում և վենտրոնական թաղամասում պաշտամունքային ընկալվայր մեխյաններով և թուխ փայլեցրած փորագիր խեցեղեն, ճարտարապետական մնացորդներ:

Մ.թ.ա. VII-III դդ., ընդհատում:

Մ.թ.ա. II- մ.թ. I դդ., անտիկ մշակույթի շրջան, բնակավայր, խեցեղեն նյութեր, արտադրական նշանակության առարկաներ, կառույցներ, ճարտարապետական մանրամասներ, կարասային թաղումներ:

II-III դդ., ընդհատում:

IV-VI դդ., կենտրոնական թաղամաս, պալատական կառույց, նյութական մշակույթի մնացորդներ, կոնունալ կառույցներ, մենորիալ կառույցները մնացորդներ և այլն. միջնաբերդի հարավային թուրք, մոնումենտալ մեծ շինություն:

572-618 թթ., կենտրոնական թաղամաս, կաթողիկոսական պալատի վերին շերտ, խեցեղեն, մետաղ և ճարտարապետական ռեկորներ, ապակու արհեստանոց:

VIII դ. կերջ -893 թ. երկոաշարժը: Կենտրոնական թաղամաս, կավակերտ շինություններ, ճարտարապետական մանրամասներ, նյութական մշակույթի մնացորդներ, կնքադրոշմներ, դրամներ: Միջնաբերդի հարավային աշտարակի մոտ րացված մոնումենտալ շինություն:

X-XI դդ., միջնաբերդ, հարավային աշտարակ, խեցեղեն, ճարտարապետական մնացորդներ:

XII-XIII դդ., միջնաբերդ, հարավային աշտարակ և արևմտյան ստորին ռերդ, ճարտարապետական մնացորդներ, նյութական մշակույթ, դրամներ: Կենտրոնական թաղամաս՝ շենքերի առածին հատվածներ, դրամներ, խեցեղեն:

XIII դ, 30-60-ական թվականներ, միջնաբերդ հարավային աշտարակ, ճարտարապետական մնացորդներ. արևմտյան ստորին ռերդ, ջնարակած խեցեղեն, դրամ:

XV-XVIII դդ., թաղումներ կենտրոնական թաղամասում, դրամներ, զարդեր: